

Janusz Pociask
Bydgoszcz

„TRUDNY ORZECH DO ZGRYZIENIA” – KILKA UWAG O TŁUMACZENIU STAŁYCH ZWIĄZKÓW FRAZEOLOGICZNYCH

Zarys treści: Artykuł traktuje o problemie tłumaczenia stałych związków frazeologicznych. Przedstawia on również w zarysie problem ekwiwalencji frazeologicznej. Wychodząc od tezy nieprzekładalności lub względnej przekładalności językowej i definicji stałych związków frazeologicznych jako polileksykalnych jednostek, które charakteryzują się tym, że jako jednostki idiomatyczne pełnią funkcję jednego wyrazu oraz są nośnikami kultury, symboli i stereotypów, poprzez przykłady ekwiwalencji całkowitej, częściowej i zerowej autor wskazuje aspekty, na które translator powinien zwrócić uwagę przy tłumaczeniu stałych związków frazeologicznych. Pokazane są przykłady frazeologizmów, które nie stwarzają tłumaczom większych trudności (frazeologizmy pochodzenia mitologicznego, biblijnego, łacińskiego i greckiego), jak również takie, które mogą być dla tłumacza wyzwaniem (warianty narodowe i stałe związki frazeologiczne z tzw. komponentami unikalnymi czy też nazwami geograficznymi lub etnicznymi). Autor mówi o nieprzetłumaczalności kulturowej, gdyż język wyjściowy i docelowy należą do języków z różnego kręgu społeczno-kulturowego, przez co utrwalają się w nich realia obyczajowo-społeczne, ludzkie przekonania i poglądy na świat.

Słowa kluczowe: tłumaczenie, frazeologizm, ekwiwalencja

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na problem tłumaczenia stałych związków frazeologicznych. W artykule zostanie przedstawiony w zarysie problem ekwiwalencji frazeologicznej oraz aspekty, na które powinien zwrócić uwagę translator przy tłumaczeniu stałych związków frazeologicznych.

Stwierdzenie, iż tłumaczenie frazeologizmów przysparza tłumaczom wiele trudności, jest oczywiste. Problem ten jest często poruszany w literaturze, mimo to chciałbym jeszcze raz zwrócić uwagę na kilka kwestii związanych z tym tematem. Zwrócę uwagę na frazeologizmy, które nie stwarzają tłumaczom

większych trudności, jak również na te, które mogą być dla tłumacza wyzwaniem.

W literaturze niemieckojęzycznej mówi się często o nieprzetłumaczalności lub względnej przetłumaczalności stałych związków frazeologicznych. „Man spricht von der Unmöglichkeit des Übersetzens und vom Scheitern, vom Ungenügen jeder Übersetzung“ (Koller 1972: 9). Teza ta ma swoje uzasadnienie, choćby nawet dlatego, że oryginał i tłumaczenie nigdy nie są identyczne. Ta nieidentyczność i niepowodzenie tłumaczenia może wynikać z wielu powodów, zarówno językowych, językowo-estetycznych, stylistycznych, jak i pozajęzykowych. Powodem językowym może być to, że struktura semantyczna i gramatyczna języka wyjściowego i docelowego są różne i dlatego też ekwiwalencja semantyczna i formalna nie jest możliwa. Natomiast przyczyną pozajęzykową jest to, że język wyjściowy i docelowy należą do języków z różnego kręgu społeczno-kulturowego. W przypadku tym można więc mówić o „nieprzetłumaczalności kulturowej”.

Z drugiej strony zaś często słyszy się, iż wszystko można przetłumaczyć, jedno lepiej, drugie gorzej. Jestem tutaj daleki od mówienia, że coś jest lepszym lub gorszym, udanym lub nieudanym tłumaczeniem. Bardziej trafnym stwierdzeniem, zwłaszcza jeśli chodzi o tłumaczenie stałych związków frazeologicznych, byłoby określenie tłumaczenie wierne (w przypadku ekwiwalencji całkowitej) lub twórcze (w przypadku ekwiwalencji częściowej i zerowej). Dlatego też należy odrzucić tezę o nieprzekładalności stałych związków frazeologicznych (zob. Basaj 1982: 157).

Przejdźmy teraz do definicji stałych związków frazeologicznych. Stałe związki frazeologiczne to polileksykalne jednostki, charakteryzujące się tym, że pełnią jako całość funkcję jednego wyrazu, którego znaczenie nie wynika ze znaczeń jednostek, z których się składają. Innymi słowy znaczenie stałego związku nie jest sumą znaczeń pojedynczych jego składników. „Wielokomponentowy skład i metaforyczna (metonimiczna) geneza frazeologizmów sprzyjają utrwaleniu w nich realiów obyczajowo-społecznych, ludzkich przekonań i poglądów na świat” (Lewicki/Pajdzińska 2001: 321). Należy również pamiętać, iż w zasobie frazeologicznym odzwierciedlają się zmiany w kulturze, dokonujące się niekiedy w długim czasie. Wolno więc twierdzić, że frazeologizmy to nośniki kultury, symboli i stereotypów.

Ważną rolę przy rozwiązywaniu problemu tłumaczenia stałych związków frazeologicznych odgrywa frazeologia konfrontatywna. Bada ona mianowicie systemy języków i przedstawia je w sposób konfrontatywny, pokazując pod-

bieństwa i różnice w językach, jak również relacje między potencjalnymi odpowiednikami w porównywanych językach. Translatoryka szuka co prawda ekwiwalencji na płaszczyźnie *la parole*, to jednak korzysta z wyników badań frazeologii konfrontatywnej, która analizuje i pokazuje frazeologizmy w kontekstach neutralnych, tzn. jako jednostki systemowe i właśnie na tej płaszczyźnie szuka ich ekwiwalentów.

Zajmijmy się teraz problemem ekwiwalencji frazeologicznej, pokazując jej główne typy na przykładzie stałych związków z nazwami zwierząt.

Opierając się na typologii wg Földesa (1986), chciałbym wyróżnić trzy typy ekwiwalencji frazeologicznej:

1. ekwiwalencja całkowita (pełna)

Dotyczy ona zarówno płaszczyzny formalnej, jak i znaczeniowej (znaczenie, liczba i rodzaj komponentów oraz struktura składniowa są identyczne), np.

*Da liegt der Hund begrabe. – Tu leży pies pogrzebany
mit jmdm. Pferde stehlen können – móc z kimś kraść konie
wie Hund und Katze leben – żyć z sobą jak pies z kotem
der Wolf im Schafspelz – wilk w owczej skórze*

2. ekwiwalencja częściowa

W grupie tej można wyróżnić dwie podgrupy: całkowita ekwiwalencja semantyczna przy częściowej lub zerowej ekwiwalencji formalnej i częściowa lub zerowa ekwiwalencja semantyczna przy całkowitej lub częściowej ekwiwalencji formalnej, np.

*weder Fisch noch Fleisch – ni pies ni wydra
einen Bärenhunger haben – mieć wilczy apetyt
zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen – upiec dwie pieczenie na jednym ogniu
aus einer Mücke einen Elefanten machen – robić z igły widły*

3. ekwiwalencja zerowa

Przy ekwiwalencji zerowej jednostki języka wyjściowego nie posiadają ekwiwalencji w języku docelowym, np.

*eine Fliege machen – zniknąć
den Bock zum Gärtner machen – powierzyć coś komuś nieodpowiedzialnemu
(keinen) Bock auf etwas haben – Null Bock haben – (nie) mieć ochoty na coś*

Zadaniem tłumacza jest oddanie treści stałego związku frazeologicznego języka wyjściowego w języku docelowym. Idealnym przypadkiem jest więc ekwiwalencja całkowita. Natomiast oddanie jednostek frazeologicznych języka wyjściowego przez jednostki frazeologiczne języka docelowego w przypadku ekwiwalencji zerowej jest niemożliwe. Przy tłumaczeniu więc tłumacz musi często posłużyć się innymi technikami, np. tłumaczeniem dosłownym, odda-

niem znaczenia jednostki języka wyjściowego przez pojedynczy leksem lub luźne związki wyrazowe czy też przez zdania lub parafrazy.

Jak już wspomniałem, inaczej ma się rzecz wtedy, gdy jednostki języka wyjściowego posiadają ekwiwalenty całkowite. Przykładem ekwiwalencji całkowitej mogą być frazeologizmy, których źródłem jest mitologia, biblia czy też łacina i greka, np.

Homerisches Gelächter – homeryczny śmiech

Trojanisches Pferd – koń trojański

Salomonisches Urteil – wyrok salomonowy

über jmdm. hängt das Schwert des Damokles – miecz Damoklesa wisi nad kimś

Frazeologizmy zaczerpnięte z mitologii, literatury starożytnej oraz biblizmy mają zasięg międzynarodowy. Odbijają one bowiem wspólną tradycję kulturową narodów europejskich. „Są one łatwo uchwytnym przejawem wspólnoty kulturowej” (Lewicki, Pajdzińska 2001: 325).

Podobnie jest z przekładem jednostek znaczeniowo motywowanych, za którymi kryje się dana ilustracja. Jednostki takie posiadają często w języku docelowym całkowitą ekwiwalencję. Obraz przedstawiony przez znaczenie dosłowne komponentów jednostki jest metaforą frazeologiczną, która oddaje znaczenie stałego związku frazeologicznego, np.

die Katze im Sack kaufen – kupować kota w worku

mit den Hühnern schlafen gehen – kłaść się spać z kurami

jmdm. eine Grube graben – kopać pod kimś dolki

jmdm. aus dem Sattel heben – wysadzić kogoś z siodła

den Kopf verlieren – stracić głowę

Również związki frazeologiczne typu: *sensu stricto*, *ad hoc*, *tabula rasa* nie stwarzają tłumaczom problemów, gdyż są one zapożyczone z innych języków i funkcjonują w języku wyjściowym i docelowym jako jednostki o identycznej formie i znaczeniu. Burger (1973: 100–101) mówi w takich (wyżej wymienionych) przypadkach o pełnej lub o dobrej przetłumaczalności.

Chciałbym teraz przejść do jednostek, na które tłumacz musi zwrócić szczególną uwagę. Są to warianty narodowe i stałe związki frazeologiczne z tzw. komponentami unikalnymi. W przeciwieństwie do jednostek, których źródłem jest mitologia, Biblia, łacina czy greka warianty narodowe są znaczeniowo motywowane tylko dla zawężonej grupy ludzi. Komponenty jednostki mogą oznaczać osoby (nazwiska, imiona), nazwy własne, nazwy geograficzne, rzeczy

lub realia, które związane są ze zwyczajami, sytuacjami i tradycjami danego kręgu kulturowego (por. Földes 1996: 143), np.

frech wie Oskar – bezczelny

Hinz und Kunz – wszyscy

den dicken Wilhelm aufspielen – popisywać się

Grüne Minna – pojazd policyjny do przewozu więźniów

jmdn. zur Minna machen – skarcić kogoś

ab nach Kassel – jazda, w drogę

Tłumacz może również natknąć się na trudności przy przekładzie frazeologizmów z komponentami unikalnymi, które nie występują jako leksemy poza jednostką. Utraciły one bowiem swoje znaczenie leksykalne i wspólnie z innymi komponentami jednostki tworzą znaczenie frazeologiczne, np.

jmdm. Fersengeld geben – dawać dyla (nogę)

das Hasenpanier ergreifen – dawać dyla (nogę)

keinen Hehl aus etw. machen – nie robić z czegoś tajemnicy

jmdm./etw.den Garaus machen – ukrećć sprawie łeb

Problemy związane z tłumaczeniem stałych związków frazeologicznych wynikają przede wszystkim z faktu, iż są one nośnikami symboli kulturowych i stereotypów (zob. wyżej). Frazeologizmy odbijają dzieje narodu, stosunki społeczno-polityczne, obyczaje, są świadectwem przynależności do pewnego kręgu kulturowego (zob. Lewicki, Pajdzińska 2001: 321). Kaniuka (1980: 46) zauważa słusznie, że „idiomy, podobnie jak przysłowia, są komponentami kultury danego narodu i świadkami historycznego rozwoju, mogą one odzwierciedlać zamierzchłe zwyczaje i obyczaje. Są one językowymi pomnikami konkretnej historii materialnej kultury danej wspólnoty językowej”. Musimy zdać sobie więc sprawę, że tłumaczenie stałych związków frazeologicznych to często przekład znaczenia kulturowego, które istnieje tylko w określonej kulturze i jest przez nią ogólnie przyjęte.

Dlatego też tłumacz stoi przed trudnym zadaniem. Tym zadaniem jest oddanie znaczenia kulturowego i symbolu kulturowego języka wyjściowego w kulturze języka docelowego. Można by więc powiedzieć, że przekład frazeologizmów to transfer kulturowy.

Należy w tym kontekście wspomnieć o tym, że we frazeologizmach zawarte są nie tylko aspekty kulturowe, postrzeganie przedmiotów, stanu rzeczy i perspektywa spojrzenia na świat, lecz również wartościowanie i stereotypowe myślenie. Te uogólniające, a uproszczone przekonania i wartościowanie, najczęściej negatywne, są widoczne w stałych związkach frazeologicznych, które mogą być opinią, emocjonalnym ocenianiem, przypisywanym danej jednostce

lub grupie ludzi, np. narodowi. Stałe związki frazeologiczne pokazują często to, co jest typowe i specyficzne (często uogólnione i generalizujące) dla danej grupy z punktu widzenia grupy oceniającej. Frazeologizmy jako nośniki stereotypów funkcjonują często tylko w kulturze języka wyjściowego, co może stanowić poważną trudność w ich przekładzie. Trudność ta polega na tym, iż stereotypy kulturowe utrwalone we frazeologizmach nie istnieją w języku docelowym. Wynika to z tego, że są one mocno zakorzenione w historii, tradycji i realiach życia danej społeczności (por. Szczęk 2002: 232). Istotną rzeczą jest również to, że nawet w przypadku ich niezgodności z rzeczywistością nie ma to wpływu na ich użycie.

Zajmijmy się teraz frazeologizmami zawierającymi stereotypy etniczne. W ich przypadku ważny jest również kierunek postrzegania i nazwy etniczne zawarte we frazeologizmie. Tak na przykład frazeologizmy *Juden sind im Schiff, jmdm. einen Russen aufbinden, jmdm. das Latein sagen, polnisch einkaufen, mit seinem Latein am Ende sein* czy też *böhmische Dörfer* nie posiadają w języku polskim ekwiwalentów. Mogą one więc być wyzwaniem dla tłumacza.

Nieco inaczej ma się rzecz przy frazeologizmach typu: *mit jmdm. Deutsch reden* (mówić do kogoś po polsku), *polnische Wirtschaft* (ruska gospodarka), *sich polnisch/französisch verabschieden* (pożegnać się po angielsku) czy też *trinken wie ein Pole* (pić jak Rusek). Posiadają one mianowicie ekwiwalencje częściową w języku docelowym (całkowita ekwiwalencja semantyczna przy częściowej ekwiwalencji formalnej).

W przypadku porównań frazeologicznych, np. *Es herrschen Zustände wie im polnischen Reichstag* (panują stosunki jak w polskim parlamencie), *Löcher haben wie ein Schweizer Käse* (dziury jak w szwajcarskim serze) i np. *stolz sein wie ein Spanier* (dumny jak Hiszpan) pozostaje często tłumaczenie dosłowne komponentów. Nie oznacza to jednak utraty znaczenia frazeologicznego, gdyż za porównaniem kryje się znaczenie przenośne, często motywowane historycznie lub kulturowo.

Szczęk (2002: 232) podaje również inne przyczyny problemów związanych z przekładem stałych związków frazeologicznych. Są nimi:

- 1) brak znaczenia związku frazeologicznego w języku porównywanym, a więc brak denotatu w kulturze docelowej, np. *blauer Brief*,
- 2) brak konkretnego obrazu frazeologicznego przenoszącego daną treść, np. *Karpfen blau, Schwein haben*,
- 3) podobieństwo, ale nie ekwiwalencja, znaczenia frazeologizmu (rozszerzenie lub zawężenie znaczenia), np. *grüne Witwe* – *słomiana wdowa*,
- 4) występowanie tautonimów, np. *passen wie Faust aufs Auge* – *pasować/nie pasować*.

Należy tutaj wspomnieć, że w przypadku stałego związku frazeologicznego *passen wie Faust aufs Auge* mamy do czynienia z ekwiwalencją częściową. Polski frazeologizm *coś pasuje jak pięść do oka/nosa* oznacza *nie pasować*.

Podsumowując, chciałbym jeszcze raz podkreślić, że tłumaczenie stałych związków frazeologicznych to trudny i kompleksowy proces szukania ich ekwiwalentów w języku docelowym. Stanowi on istotny problem dla tłumaczy, gdyż stałe związki frazeologiczne szczególnie mocno utrwalają kulturę posługującej się nimi społeczności. Należy pamiętać, że frazeologizmy jako nośniki kultury, symboli i stereotypów odzwierciedlają realia obyczajowo-społeczne, ludzkie przekonania i poglądy na świat, że są świadectwem przynależności do pewnego kręgu kulturowego i że frazeologizmy ze względu na swoje cechy semantyczne, konotacje, umotywowanie i przynależność do określonej płaszczyzny stylistycznej, jak również na ich związek z kulturą, mogą być wyzwaniem dla tłumacza.

Przykłady zawarte w niniejszym artykule pokazały, jak trudno niekiedy znaleźć mimo słowników frazeologicznych odpowiednią ekwiwalencję frazeologiczną. Rzadko mamy przy przekładzie do czynienia z relacjami jeden do jeden. W wielu przypadkach gubi się obrazowość jednostki lub następuje zmiana płaszczyzny stylistycznej, np. *jmdm. aus der Hand fressen* – *jeść komuś z ręki*.

Wszyscy zdajemy sobie sprawę, że ten trudny orzech do zgryzienia wymaga często dobrego i kreatywnego „dziadka do orzechów”.

Literatura

- Bałuk-Ulewiczowa, T. 2003, *Stereotyp a nieprzekładalność bezwzględna*, [w:] *Między oryginałem a przekładem*, red. U. Kropiwiec, U. Filipowicz-Rudek, J. Konieczna-Twardzikowska, t. VIII: *Stereotyp a przekład*, Kraków, s. 35–44.
- Bartmiński, J. 1999, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 103–120.
- Basaj, M. 1982, *Ekwiwalencja tłumaczeń frazeologizmów (na przykładzie języka czeskiego i polskiego)*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław.
- Burger, H. 1973, *Idiomatik des Deutschen*, Tübingen.

- Eismann, W. 1995, *Pragmatik und kulturelle Spezifik als Problem der Äquivalenz von Phraseologismen*, [w:] *Von der Einwortmetapher zur Satzmetapher*, red. R. S. Baur, Ch. Chloster, Bochum, s. 95–119.
- Földes, C. 1996, *Deutsche Phraseologie kontrastiv. Intra- und interlinguale Zugänge*, Heidelberg.
- Kaniuka, W. 1980, *Analiza idiomatyczności języka niemieckiego w aspekcie konfrontatywnym*, Łódź.
- Koller, W. 1972, *Grundprobleme der Übersetzungstheorie*, Bern.
- Koller, W. 1994, *Phraseologismen als Übersetzungsproblem*, [w:] *Europhras 92. Tendenzen der Phraseologieforschung*, red. B. Sandig, Bochum, s. 351–373.
- Koller, W. 1998, *Das Problem der Übersetzbarkeit – sprachliche, textuelle und kulturelle Aspekte*, [w:] *Kontrast und Äquivalenz*, red. W. Börner, K. Vogel, Tübingen, s. 118–134.
- Laskowski, M. 2003, *Semantische und pragmatische Aspekte der deutschen und polnischen Phraseologie*, Zielona Góra.
- Lewicki, A. M., Pajdzińska, A. 2001, *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 315–333.
- Pajdzińska, A. 2001, *O znaczeniu związku frazeologicznego (raz jeszcze)*, [w:] *Problemy Frazeologii Europejskiej IV*, red. A. M. Lewicki, Lublin, s. 11–18.
- Szczerbowski, T. 2003, *Stereotypy i przekłady, czyli „kłamstwa” motywowane kulturowo*, [w:] *Między oryginałem a przekładem*, red. U. Kropiwiec, U. Filipowicz-Rudek, J. Konieczna-Twardzikowska, t. VIII: *Stereotyp a przekład*, Kraków, s. 23–34.
- Szczęk, J. 2002, *Problem przekładu na język polski stereotypów kulturowych utrwalonych w wybranych związkach frazeologicznych języka niemieckiego*, [w:] *Język – Stereotyp – Przekład*, red. E. Skibińska, M. Cieński, Wrocław, s. 231–240.
- Zalewski, R. 2003, *Tłumacz wobec frazeologicznych porównań kolorystycznych*. [w:] *Między oryginałem a przekładem*, red. U. Kropiwiec, U. Filipowicz-Rudek, J. Konieczna-Twardzikowska, t. VIII: *Stereotyp a przekład*, Kraków, s. 331–342.

“A tough nut to crack” - some notes on translation of idiomatic expressions

Summary

It is obvious that the translation of idioms causes many difficulties for translators. The aim of this article is to pay attention to some problems concerning translation of permanent idioms. The article presents in broad outline the problem of idiomatic equivalence and some aspects which the translator should pay attention to when translating idioms. The author shows some examples that cause only minor difficulties for translators (e.g. idioms taken from mythology, ancient literature and the Bible) and idioms that are a real challenge for the translator (e.g. national variants marked with culture of foreign country).

Keywords: translation, idiom, idiomatic expression, equivalence